

Porto és Tokaj

Porto és Tokaj, e két borvidék nagy keresletnek örvendő, exportálható borok névadója: említésük századok távolában, de ma is Portugáliát és Magyarországot idézi. Társadalom- és mentalitástörténeti szempontból komparációjuk talán bizonyos tanulságokat kínál. Az ipari forradalom kibontakozása idején két, egymástól távol, de mindenesetre – ahogy manapság divatos mondani – a periférián fekvő ország függési viszonyainak egyezése és különbözősége gondolkodásra készlet. Ezúttal a bor forgalmazásának társadalomtörténeti vonatkozásait kísérem meg kérdőjelekkel ellátni, a számomra véglegesnek tűnő válasz igénye és ígérete nélkül.

Porto és Tokaj között alapvető hasonlóság, hogy szinte országuk névjegyévé váltak az évszázadok folyamán. Porto azonban a nemzeti piac részese, annak válságai érintik, azokból a politikai vezetés igyekszik kiragadni. Tokaj a Habsburg Birodalomba ékelt Magyarország egyik, bár legbecsebb borvidéke. A bécsi politikai vezetés tudatosan nem támogatja, sőt, szinte a büntető-tanító leckéztetés módszerével sorolja emi-nens helyéről a második-harmadik sorba.

A PORTUGÁL BOR KARRIERJE

Luzitánia, csakúgy, mint Pannónia, a Római Birodalom provinciája volt, annak világgazdasági vérkeringésébe kapcsolódott. (A Balaton környéki vagy nyugat-dunántúli magyar borokat antik előéletük besorolja a Traianus szabályozta francia, spanyol és portugál borok mellé. De Tokaj vidéke, mely a limesen túl húzódott, nem tartozhatott oda.)

Nagy különbséget jelent a két terület között az is, hogy a szalag keskenységű, szé- rény kiterjedésű Portugália

Velence után az első gyarmatosító, s a bennünket érintő időszakban Brazília termelvényei befolyásolják mezőgazdaságát s fejlesztésre szánt, de korlátozott iparát.

Az 1668. évi lisszaboni béke biztosította az ország felszabadulását a spanyol uralom alól. De ekkor már megkezdődött hanyatlásának látványos korszaka. A hollandok – akik, azt mondhatnánk, hogy a gyarmatosítás technikáját tanulták tőlük – soroz-

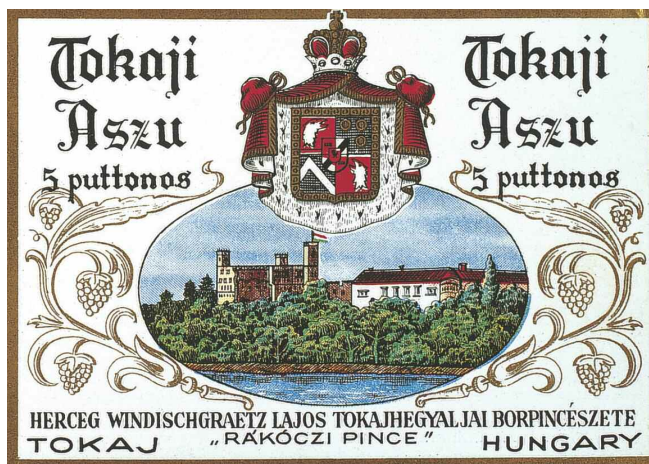
tosan rekesztik ki a portugálok az ázsiai érdekeltségeikből. Brazília ugyan megmarad, de egymást követi a dohány-, majd a cukorkrízis, s a portugál gazdasági élet megrendül.

E periferikus s ugyanakkor gyarmattartó ország – helyzete nekünk, közép-európaiaknak különösen elmentmondásosnak tűnik – a rossz szomszédok helyett a szigetországgal igyekezett kapcsolatait elmélyíteni.

A John Methuen lisszaboni angol követ nevéhez fűződő szerződés, mely a portói bor szempontjából korszakhatárt jelent, csak egy folyamat tetőzését jelzi. 1642, 1654 és 1661 még olyan portugál-angol gazdasági szerződések évei, amikor a portugálok küzdenek, védik iparukat, kereskedelmi mérlegüket. A századforduló előtt a kormány fellépett a luxusimport ellen, textilmanufaktúrákat igyekezett meghonosítani, szorgalmazta a manufaktúrák fejlesztését. De 1703 májusában Methuen kimondhatta: „Öltözzenek a mi szöveteinkbe, mi megiszuk az önök borát.”

A Methuen-szerződés is tanúsítja, hogy milyen mértékben gyűri maga alá a nagypolitika a kereskedelmet, illetőleg az annak alávetett agráréletet. A portói bor angliai karrierje szorosan a francia-angol ellentét következménye, függvénye. A Methuen-szerződést követően Anglia csak harmad vámszószeggel terhelte a portugál importot, és a portugál társadalom, annak minden rétege különleges ambícióval igyekezett kihasználni az így adódó lehetőségeket.

H. BALÁZS ÉVA

A pálinkával felerősített, állítólag 77 szőlőfajtából előállított desszertbor ugyan nem szorította ki az angolok az idő tájt már kedvencé vált italát, a gint, de valóban legyőzhetetlen ellenfélnek bizonyult az Európa közepéről vagy éppen a Kárpát-medencéből érkező borok számára. A Douro folyó két partján, gránitközetes talajon igen forró nyarakon érlelődtek a szőlőfürtök, melyeket a köznapis asztali borokkal szemben háromszor annyi ideig, 72 órán át kellett taposni. 1715-től „pálinkaoltással” is ellátták – ettől őrszi meg erjedése után is cukortartalmát a portói.

A hároméves érlelés kötelező volt, hogy az angol „faktorok” – azok az angol kereskedők, akik az előző évszázadban már ott működtek, s dohány- és cukorkivitellel foglalkoztak – a behozott textil-, vasáru és élelmiszerek fejében portóit exportáljanak. (Időközben azonban a virginiai dohányültetvények és a nyugat-indiai cukorültetvények termése fokozatosan kiszorította a portugál importot.) 1739-ben a spanyol bor, a súlyos vetélytárs a külpolitikai feszültségek következtében kiesett – a kereslet nőtt, az árak is emelkedtek, és egyre több, addig szemtermelésre szánt területet hódított meg a szőlő. Kialakult a társadalmi feszültségnek egy sajátos válfaja: az addigi világi és egyházi nagybirtokosok fölénye 1750 táján megszűnt, s megnőtt a szőlőművelést folytató kis- és törpebirtokosok száma. Az angol faktorok a kistermelők olcsóbb borát vásárolták fel.

Pombal márkihoz, a mindenható miniszterhez, aki előzőleg bécsi követként működött, ekkor két petíciót nyújtottak be. A portói kereskedők kereskedelmi társaság létrehozását javasolták, s azt, hogy új piacokat nyissanak, nevezetesen a Baltikum és Levante irányában. A nagy-

birtokos nemesek adták be a másik petíciót. Ők is kereskedelmi társaságot kívántak létrehozni, de demarkált területen. Javaslatukat elvben a minőség védelmében, valójában a kisemberek konkurenciája ellenében tették. 1755-ben Pombal márki – akiről az a közhely rögződött a történeti munkákban, hogy a nemesi előjogok ellenzője, letörője volt – a nagybirtokosok javaslatát fogadta el. (Tegyük hozzá, nincs itt közép-európai értelemben vett latifundiumokról szó, csupán a kisbirtokosokénál terjedelmesebb birtokokról és társadalmilag exponált birtokosokról.)

1756-ban létrejött az Alto Douro Bortermelő Társaság, s e 60 négyzetmérföld de-

markált területen (ez természetesen, a protekciók jegyében kijelölt terület) termelt bort lehetett ezentúl a portói kikötőből exportálni. A Douro-vidék többi borát csak a hazai piacon volt szabad értékesíteni. 168 000 korabeli angol fonttal indult a társaság. A részvényesek felerészt borban, felerészt pénzért vehették át osztalékukat. A krónikus pénzhiányon a kormány kedvező hitelekkel segített. A részvényesek száma 195 volt, ezek közül 43 személy társadalmi helyzetét nem sikerült tisztázni. A maradék 152 fő fele birtokos (négyen Pombal rokonai), s e birtokosok fele rendelkezett nemesi privilégiummal, a többi részvényes portói kereskedő volt.

A társaság a konzulátusok módján rendelkezhetett: saját bíraskodással intézhette a jogkörébe tartozó ügyeket, övé volt a Brazíliába irányuló bor-, pálinka- és ecetexport monopóliuma, a borkimérés joga Porto városában és környékén, s végül a pálinkakészítés és -árusítás kizárólagos joga Portugália három északi megyéjében. A társaság tevékenysége nyomán Porto nagyvárossá nőtt, lakossága felduzzadt a nap számosokkal.

Az export megnövekedett volumenét azonban csak viszonyítva értékelhetjük. Minthogy az angol import arányszámai kedvezőtlenül magasak voltak, végezetül az egész folyamat portugál szempontból negatívnak minősíthető. A Methuen-szerződést követően a portugál export ugyan 40%-kal nőtt, de ez elenyésző a 120%-os angol importnövekedéshez képest. Anglia összimportjából Portugália részesedése 3,5%-ról csak 5,6%-ra nőtt, viszont az angol export teljes volumenéből a Methuen előtti 9%-ról közel 15%-ra emelkedett a Portugáliába irányuló export.

Összefoglalva és néhány évtizedre korlátozva a tanulságokat: a portói borral kapcsolatos intézkedések a 18. század közepén a társadalom és a gazdaság szerkezetében nemkívánatos változásokat hoztak létre. A kisemberek háttérbe szorításával az uralkodó osztály protekciós rétege került a borelőállítás és -forgalmazás terén előnyös helyzetbe. De ez nem csökkentette a szőlőművelés vonzerejét, az attól várható jövedelmek reményét. A mezőgazdaságban egészségtelen átrendeződés következett be. Immár nemcsak az arra kiválóan alkalmas gránitközetes teraszos területeket, hanem az évszázadok óta szemtermelésre állított lapályokat is jobbrosszabb szőlő termesztésére fogták. A borexport való-

ban felfutott, de az élelmi-szerimport igénye még nyomasztóbbá vált. Az ország gazdasági függősége nem is titkolt politikai függéssel párosult.

A gyarmattartó Portugália tehát aligha volt jobb helyzetben, mint a kortársak által – gondoljunk Skerlecz Miklósról vagy Berzeviczy Gergelyre, a kor nagy közgazdászaira – osztrák gyarmatnak minősített Magyarország. Vagyis az Atlanti-óceán partját elhagyva Tokaj-Hegyalját keressük fel. Azt a dombvonulatot, melyről a 18. század végén Magyarországra látogató skót mineralógus, Robert Townson csodálkozva jegyezte meg: a híres tokaji borvidék nem is legjelesebb bortermelő városáról kapta a nevét.

RANG PIAC NÉLKÜL

Tokaj – alkalmazzuk mi is összefoglaló nevét – nem tekinthet vissza évezredek múltra, mint a Dunántúl szőlővidéke, de a reneszánsz írók már elismerően emlegetik: „*Oppida vini optimi feracia.*”

A tokaji bor kivételes tulajdonságainak méltatásában mindenki egyetértett. Uralkodók és költőfejedel-

mek kedvenc itala volt. Voltaire mindössze néhány levelet írt Magyarországra: ezek címzettje az a Fekete János gróf volt, aki mint dilettáns költő versei mellé tokajit küldött Ferney-be. Megmaradt a párizsi levéltárban a bécsi francia ügyvivő levelezése Marie Antoinette-tel: a királyné tokajit kívánt mindenáron, és nehezen értette meg, hogy a szállítás kockázatossága miatt nagyon körültekintően kell Barthélémy-nak (ő volt az ügyvivő, a követ helyettese) eljárnia.

A tokajinak volt rangja, csak a piaca hiányzott a 18. század utolsó harmadában. Ha Portugáliában a mezőgazdaság szerkezetének a szőlő irányába történt eltolódását vázolhattuk, Magyarország számos bortermelő vidékén (ez a tokaji zónára egyébként nem vonatkozik) ennek ellenkezője történt, szemtermesztésre tértek át. Itt is, mint tőlünk igen messze, az Atlanti-óceán partján, a nagyhatalmak politikája szabályozta a kistermelő mindennapját. Lengyelország felosztása, az igen jó lengyel piac elvesztése volt az első csapás. A napóleoni háborúk

okozta gabonakonjunktúra lett az az egyébként pozitív előjelű, de a szőlőtermesztés szempontjából hátrányos fejlemény, amely a borral kapcsolatos reményeket mintegy megcsapolta.

A tokaji dombvidéken a portói zónához hasonlóak voltak a tulajdonviszonyok – ha csak magát a szőlővidéket tekintjük. Arisztokraták, középnemesek, mezővárosi polgárok és parasztok szőlői sorakoztak egymás mellett – az utóbbiak birtokaránya mintegy 30%-ra tehető. De Portóval szemben itt – ha nem is helyben – volt latifundium. Ily módon a tulajdonosok társadalmi helyzete és lehetőségei között sokkal élesebb volt a különbség, bár a szőlővidék nagy pozitívuma a kisbirtokosok számára is tagadhatatlan volt. A feudális társadalmi szerkezetben jobb helyzetet, mozgékonyabb, derűsebb életet, fantáziával tovább építhető lehetőségeket nyújtott. Úgy is mondhatnánk: a borvidéknek nevelő hatása volt, és nem tekinthetjük véletlennek, hogy a tokaji dombvidék nemesi birtokosai között találjuk a 18. század utolsó harmadában a korabeli modern

ökonómus szakirodalom iránt leginkább érdeklődő, néhány alkalommal – így az első magyar nemzetgazdának nevezhető Berzeviczy Gergely esetében – az alkotás szintjéig eljutó embereket.

Az ország északkeleti zónáját ezért minősíthetjük a tudatos „gazdaságpolitizálás” leglényegesebb területének – Fiumén és környékén kívül, ahol a szabadkikötő fontos –, mely háttérmegegyével együtt a Trieszt és Velence árnyékában bontakozó magyar külkereskedelem másik központja lett.

Tokajhoz visszatérve, akár csak Portóban, itt is kereskedelmi társaság alapítása volt napirenden a portugál akció után hús esztendővel. Ezt a nemesi szövetkezést az 1694 óta Rákóczi Ferenc privilégiuma birtokában működő örmény borkereskedő társaság megfojtása érdekében hozták létre. Az örmények ugyan az 1780-as években még működtek, sőt, még 1796-ban is eljárást indítottak ellenük – árvák örökségének hűtlen kezelését hozva fel ürügyül –, de tevékenységük a nemesi presszió alatt szinte illegalitásba kényszerült. Nem lehettek portugál módon vállalkozók.

GAZDASÁGI-POLITIKAI BALFOGÁS

Közhelynek számít a bécsi gazdaságpolitika tudatos kedvezőtlen szisztémája Magyarországgal szemben. Ennek csak az értelmezését vitatja a szakirodalom. Ok és okozat viszonya a kérdéses: nevezetesen a magyar nemesség korszerűtlen adómentességének fenntartása mint ok, az osztrák örökös tartományok elmaradt iparának felfuttatása Magyarországra mint másik ok, avagy megfordítva, védekező magyar álláspont, védekező osztrák gazdaságpolitika? Az ilyen vagy amolyan sorrend mit sem változtat a történelmi tényen: Magyar-

ország gazdasági élete a kortársak szerint koloniális függésben, csak torz módon fejlődhetett. Beszéljen a már idézett Berzeviczy: „Ha II. József Montesquieu-t, Stuartot, Adam Smithet tanulmányozta volna, s nem a haditaktikát, kevésbé irányította volna az államügyeket hadvezér módjára. [...] Szívem vérezik, ha arra gondolok, mire juthatott volna Magyarország a Habsburg-uralom két és fél évszázada alatt, ha érdekeinek megfelelően kormányozták volna.”

Mint ismeretes, Luxemburgi Zsigmond elzáróította a szepességi városokat a lengyel királynak, s ezek csak Mária Terézia uralma alatt kerültek vissza a magyar korona alá. Volt tehát egy terület, ahol magyarok és lengyelek mintegy szimbiózisban éltek: a Szepesség, mely sokáig a Lubomirsky, majd 1764-től a Poniatowsky család sztarosztija volt, s mintegy összekötő területként mozdította elő az igen nagy volumenű tokaji borkivitelt Lengyelországba.

Lengyelország felosztása, Galícia elfoglalása lehetővé tette a bécsi udvar számára, hogy súlyos vámhatárt iktasson be a tokaji bor kárára. Ez alapjában gazdaságipolitikai balfogás volt, mert a rendelkezésnek nem az osztrák borok, hanem elsősorban a francia, majd a spanyol borok látták hasznát. Ezek a század utolsó két évtizedében a lengyel piacon kívül már a bővülő orosz piacot is meghódították. Azt az orosz piacot, mely előzőleg nyitott volt a tokaji számára, sőt maga is próbált tokaji jellegű szőlőt telepíteni.

Robert Townson angol nyelvű, de később franciára is lefordított *Travels in Hungary* című útleírása közvetlen tapasztalatok alapján vázolja a helyzetet. Leírja a munkafolyamatokat, a Trocken-beers mennyiségét az Ausbruch vagy Maschlass

készítésénél, és érdekesen vázolja a tokaji bor szerepét a belső piacon. Jelzi a pincékben elfekvő, a lengyel exportra csak csökkent mértékben számítható borok okozta problémákat.

Townson ugyanazokkal a hegyaljai szőlőtulajdonosokkal találkozott, ugyanazok látták vendégül, akik a fides és creditus érdekében felerészben magyar, felerészben lengyel tőkével 1775-ben alapított s szinte pillanatok alatt megbukott társaság életre hívói voltak. (A magyar-lengyel borkezeskedelmi társaság iratanyaga az 1774–1775. években származik. Ezt az iratanyagot, amely a Lengyelország első felosztását követő politikai helyzet magyar hatására világít rá, a Berzeviczy, illetve a Horváth-Stansith család őrizte meg. Az iratok ismét csak a politikum és a gazdasági lehetőségek hazai összefüggéseit tanúsítják.)

A hetvenes években a szőlőbirtokok nemes tulajdonosai a megváltozott politikai helyzetben is kitarítottak a vízi úton, egészen Danzigig tervezett szállítások mellett. Még a szállítást sem kereskedők bonyolították – éppen a krakkói kereskedők hasznát akarták kiküszöbölni –, ők maguk vagy megbízottjuk szállított. A századforduló idején a tudós Berzeviczy Gergely és barátja, Újházy László több kalandos tutajúttjáról maradt fenn napló: Poprád, Dunajec, Visztula volt az útirányuk. Bevételük a befektetett energiához mérten siralmasnak minősíthető.

A portugál Alto Douro Társasággal szemben a nemesi magyar társulások nem engedték a kereskedő elemeket partnerként maguk mellé felnőni. Az örmény és zsidó kereskedőkkel szemben állandó volt a vád, hogy a tokaji borokat hamisítják, s így annak nemzetközi hírnevét veszélyeztetik. A korszakhatárt jelentő, gazdasági reformokat sürgető, annak érdekében bizottságot is delegáló 1790–91. évi országgyűlés bizottsági javaslataiban is a nemesi tulajdon védelme dominál, párosulva a polgári tevékenységgel szembeni bizalmatlansággal.

Ugyanez tapasztalható a századforduló utáni nagy, már nem is nemesi, hanem arisztokrata tőkével alapított társaságnál is. Ebben nem tokaji birtokosok, hanem csak a forgalomban érdekelt, zömmel osztrák származású, kisebbségben magyar elemekkel tarkított, csak néhány évig működő privilegizált társaságban Alois Ritter von Schwiekhart volt a részvénytársaság igazgatója. A 300 000 forint tőkét jegyző részvényesek részvényeiket a K. k. Oktroyierte Bankban Bécsben vagy a nádor budai kamarai pénztáránál helyezték el. Az Oktroyierte Hungarisch-nordische Handlungsgesellschaft a lengyel piacon túl is tekintett: Svédországot akarta meghódítani. Sajnálatos módon ezúttal, amikor a kormány maga is vállalt némi kockázatot, s Ferenc császár is a részvényesek között szerepelt, a napóleoni háborúk okozta politikai zsi-

tuáció hatott kedvezőtlenül, s az igazgató szélhámosnak bizonyult. A részvénytársaságot néhány év után, közel 25%-os tőkevesztéssel fel számolták.

ÖSSZEGZÉS

Az Atlanti-óceán partján húzódozó Portugáliában nem hiányzott az ország gazdasági életét kiegyensúlyozni törekvő merkantil gazdaságpolitika. Ez előkelő szerepet szánt a bor exportjának, de törődött a hazai ipar fejlesztésével is. Ennek ellenére került sor a Methuen-szerződésre, amely végzetesnek bizonyult a portugál ipar számára, bár nem nyitott meg új folyamatot, hanem csak tetőzni engedett jelenségeket, melyek a brazil arany beáramlása okozta inflációból amúgy is következtek. Mégis – az Alto Douro Társaság életképesnek bizonyult, a portugál bor kiemelt képviselője, a portói a nemzetközi borpiacon tekintély volt és maradt. Igaz, a kibontakozó ipari forradalom korában éppen a legidőszerűbb tenivalóktól vonta el a szereplőket: a nemes urakat, a polgárokat, a parasztokat.

A torzult nemzeti piac képletével szemben Magyarország egy birodalmi merkantil politika szenvedő alanya volt. A 17. század végén kimunkált merkantilizmus – félig bécsi, félig importált kameralizmus – az osztrák piac, az osztrák fogyasztó érdekeit helyezte a magyar termelői érdekek fölébe. A közepes osztrák borok védelmében kirótt méltánytalan vámrendszer a nemzetközi piacon tekintélyt élvező tokajit az ingyenecsek, a luxuscikkeket fogyasztók ritka csemegéjévé degradálta. A bor termelése és forgalmazása, mely a társadalom mobilitását a 17. században még előmozdította, száz év múltával már a tulajdonosok valódi és virtuális osztályelhatárolódását erősítette. ♦